

Tatiana Zhurzenko

Atminties geopolitika

Nuo 1989 metų, panašiai kaip po 1945–ųjų, Europa ir vėl susidūrė su kontroversiška savo praeitimi. Postkomunistinė šalyse istorija buvo permąstyta iš naujo, o nacionalinė atmintis institucionalizuota. Bet konkrečių valstybių nacionalinės atminties politiką galima suprasti tik pastarojo meto geopolitinių pokyčių — Šaltojo karo pabaigos ir ES plėtros — kontekste. Kai prasidėjo diskusijos apie Europos bendros atminties galimybę¹, dėmesys buvo sutelktas į taip trokštamą europinį solidarumą, o apie galimus naujus nesutarimus ir galios grumtynes Europoje nekalbėta. Tačiau atminties kaip ir energetikos politikai rūpi ne tiek komunistinė praeitis, kiek politinė ir ekonominė hegemonija kontinente, kitaip tariant, tai visada yra *atminties geopolitika*.

Komunistinė atmintis vėl "kaista"

Charlesas Maieris 2002 m. paskelbė straipsnį, kuriuo vėliau buvo nuolat remiamasi diskutuojant apie Europos istorinę atmintį.² "Karštus" atsiminimus apie nacių nusikaltimus (šią atmintis dar nėra užgesusi) jis atskyrė nuo reliatyviai trumpos "šaltos" atminties apie komunistinę praeitį — laikui bėgant, ji neišvengiamai tampa vis mažiau aistringa. Iš tikrųjų absoliutaus blogio žmonijos istorijoje simboliu laikomas Holokaustas, o GULAGO siaubas ir Stalino teroras, nors Europos mastu buvo viešai pasmerkti po to, kai subyrėjo sovietinė imperija, tolygiaus institucinio pripažinimo (turiu omenyje muziejus, ugdymo programas, atlyginimą aukoms ir pan.) taip ir neišgijo.

Kad ir kokie įtikinami būtų Maierio argumentai, pastaraisiais metais tapo akivaizdu, kad šią teiginį, bent jau antrąją jo dalį, reikia peržiūrėti iš naujo. Po penkiolikos metų sėkmingos kaitos, kuri baigėsi naryste ES, atrodė, kad Europos rytai pagaliau "suvedė sąskaitas" su savo praeitimi. Tačiau šiandien Rytų Europoje vėl akivaizdžiai "kaista" komunistinės praeities atmintis. Tai rodo, pavyzdžiui, Kaczynskio "dekomunizacijos" programa Lenkijoje, kur nacionalinės atminties institutas buvo paverstas vidaus politikos įrankiu. Prisiminkime prieš priešą ir politines grumtynes dėl atminties apie Vengrijos komunistinę praeitį (2006 m. rugsėjį dešinieji demonstrantai surengė antisovietinio 1956–ųjų sukilimo "peržiūrą"). Pažvelkime į konfliktą 2007–aisiais dėl paminklo sovietų kariui Taline — peržengęs Estijos ir Rusijos santykių ribas, jis patraukė ir kitų Europos visuomenių dėmesį.

Diskusijos apie komunistinę praeitį visoje Europoje vėl suaktyvėjo po to, kai žinoma latvių politikė Sandra Kalnietė 2004 m. Leipzigo knygų mugės atidaryme, apeliuodama į atminties kultūros lygybę Europoje, pabrėžė, kad "du totalitariniai režimai — nacizmas ir komunizmas — buvo vienodai nusikalstami".³ Diskusijos dar labiau įkaito 2005 m., minint pergalės prieš fašizmą šėšiasdešimtąsias metines, — tada ypač atsiskleidė esminiai

nesutarimai tarp Rytų ir Vakarų europiečių dėl nesenos praeities vertinimo. Tapo labiau negu akivaizdu, kad prasidėjęs ES plėtrai imta kvestionuoti patogų susitarimą tarp Vakarų visuomenių, pasiektą pokariu. Kai kurioms naujoms ES šalims "Jalta" yra ne sąjungininkų pergalės prieš nacizmą simbolis, bet įvykis, pasmerkęs pusę kontinento keturis dešimtmečius kęsti prievartą.

Diskusijos išsiplėtusioje ES rezonuoja su panašiomis tendencijomis postsovietinėje Europos periferijoje. "Spalvotosios revoliucijos" Gruzijoje (2003) ir Ukrainoje (2004) — esmingiausias antikomunistinės atminties politikos poslinkis šiose šalyse nuo pat nepriklausomybės atgavimo. 2006 m. gegužę, įkvėptas Talino ir Rygos pavyzdžių, Gruzijos prezidentas Michailas Saakašvilis atidarė "Sovietinės okupacijos muziejų" Tbilisyje, tokia pati institucija netrukus buvo įsteigta ir Kijeve. 2006 m. lapkritį Ukrainos parlamentas priėmė įstatymą, pagal kurį Holodomoras (1932—1933 m. badas, sukeltas bolševikų valdžios) pripažįstamas ukrainiečių genocidu. Tai sukėlė audringą Regionų partijos ir Ukrainos komunistų pasipriešinimą. Rusijos valdžia oficialiai pareiškė, kad šis įstatymas yra Ukrainos nacionalizmo aktas. Kiek anksčiau prezidentas Viktoras Juščenko mėgino pakeisti požiūrį į Pergalės dieną — atšaukė tradicinį gegužės 9-osios karinį paradą Kijeve ir paragino sovietinius karo veteranus susitaikyti su Ukrainos ginkluoto pasipriešinimo dalyviais. 2006 m. gegužę, sekant lenkų pavyzdžiu, Ukrainoje buvo įkurtas Nacionalinės atminties institutas.⁴

Šių naujų tendencijų atsiradimą europinės atminties peizaže lengviausia paaiškinti kartų pasikeitimu. Jauni politikai ir intelektualai, kurie dėl savo amžiaus nesijaučia slegiami praeities ir neturi spragų biografijose, "vėlyvos gimties malonė" (Helmuth Kohl) nukreipė prieš vyresniąją kartą, užimančią politinį Olimpą. Tačiau tai ne vienintelė priežastis.

Paradoksalu, bet dabartinio atminties pakilimo "senojoje" Rytų Europoje svarbiausias faktorius yra sėkminga tų šalių narystė Europos Sąjungoje. Iki 2004 m. įstoti į ES buvo nacionalinis tikslas, reikalavęs solidarumo minimumo, tad jis disciplinavo nacionalinius elitus. Postkomunistinės kaitos galutinis siekis — "sugrįžimas" į Europą jau įvyko, todėl ankstesnis paktas tarp kairės ir dešinės iširo, atsirado politinis vakuumas, o jame vėl atgijo senos įtampos.

Daugumos Vidurio Rytų Europos šalių komunistų partijos, reformuotos po 1989 metų, greitai grįžo į valdžią ir neturėjo kito pasirinkimo, kaip tik tęsti ekonomines reformas. Nors didėjo nelygybė ir neviltis, joms pavyko sunkiu pereinamuoju laikotarpiu konsoliduoti tautas. Lenkijoje, pasak lenkų politologo Aleksandro Smolaro, tai, kad "kairieji socializmą "išdavė" demokratijos dėlei, leido sukurti antireformatorių aljansą ir prisidėjo prie tos visuomenės dalies, kuri, kamuojama nostalgijos, gyvena praeitimi, socialinės integracijos"⁵. Kairiųjų sėkmė iš dalies susijusi su jų biurokratine patirtimi ir senais nomenklatūriniais ryšiais. Politiniai konkurentai būtent už tai kaltina juos korupcija. Konservatoriai ir nacionalistai ne tik Lenkijoje atskleidžia ideologines ir struktūrines postkomunistinės kairės sąsajas su komunistiniu režimu. Nebaigtas dekomunizacijos procesas lėmė, kad poreikis "susitaikyti su praeitimi" buvo paverstas politiniu instrumentu. Tuo galima paaiškinti, kodėl daugelyje postkomunistinių šalių diskusijose apie "komunizmo atmintį" šandien dominuoja dešinėsios politinės jėgos. Viso valstybinio socializmo laikotarpio laikymas nusikalstamu, beatodairiškas jo lyginimas su nacizmu ne tik visus komunistus paverčia nusikaltėliais, bet ir skaldo Rytų Europos visuomenes. Be to, komunizmas, priešingai negu nacizmas, buvo XX a.

kairiojo sparno didžiojo naratyvo apie modernumą ir pažangą dalis, o to palikimo negalima vertinti vienareikš miš kai.

Dviejose postsovietinė se "naujosios" Rytų Europos š alyse — Ukrainoje ir Gruzijoje, patyrusiose spalvotąsias revoliucijas, istorinė s atminties pakilimą lė mē kiek kitokios priežastys. Naujos reformistinės s vyriausybės bando užbaigti pusiau nuoš irdų perė jimą į demokratiją ir iš naujo europeizuoti savo tautas. Tad "Demokratinio pasirinkimo bendruomenės" abiejų š alių prezidentai inicijavo siekdami perbraižyti žemė lapį ir Baltosios—Juodosios—Kaspijos jūrų regioną pateikti kaip Europos dalį.⁶ Atminties politika čia pasitelkiama kaip instrumentas "perkelti" š ias š alis į europinę erdvę. Neatsitiktinai Saakaš vilis pasiūlė surengti regioninį susitikimą Jaltaje, kad būtų "peržiūrė ta ir panaikinta Jaltos sistema, konsoliduojant laisvę ten, kur buvo Maskvos įtakos sfera". "Didysis š uolis į priekį", kuris, kaip tikimasi, š ias š alis perkeltų iš dviprasmiš kos eurazijinės s geopolitinės s erdvės į europinę (arba Euroatlantinę), reikalauja naujos atminties politikos kaip prieš prieš os senajai, laikomai "dviprasmiš ka", "hibridiš ka" ir "postkolonijine". Ir Juš čenka, ir Saakaš vilis simboliš kai nutolina savo tautas nuo ankstesnės imperijos, eksternalizuodami komunistinę praeitį ir nacionalizuodami istorinę atmintį. Atsižvelgdami į ES plė tros procesą, jie bando mobilizuoti dinamiš kiausias ir labiausiai provakarietiš kas savo visuomenių dalis, kad pasivytų "Vakarų traukinį". Tai pareikalaus kur kas didesnių "akrobatinių" pastangų — juk norima pasiekti to, ko trys Baltijos š aly s nuosekliai siekė beveik du deš imtmečius. Spalvotąsias revoliucijas galima laikyti Gruzijos ir Ukrainos demokratinių proeuropietiš kų jė gų atsaku į ES plė trą. Tačiau, menkė jant narystės ES perspektyvai, nacionalistinis atminties ir tapatumo politikos vektorius, atrodo, ima užgožti "europinį", o "aukos statuso" pavertimas politiniu instrumentu nustumia š alin tarptautinį teisė tumą.

"Senajoje" ir "naujojoje" Europoje atmintį "įkaitino" plė tros procesas. ES plė tra tapo diskusijų apie komunistinę praeitį ir atminties politiką katalizatoriumi tiek tose valstybė se, kurios neseniai tapo ES narė mis, tiek ir kaimyninė se š alyse.

"Jalta" amžiams: Rusijos iškilimas ir žlugimas

Kita svarbi dabartinio atminties apie komunistinę praeitį bumo Rytų Europoje priežastis yra kintantis Rusijos vaidmuo senajame kontinente. XX a. devintojo deš imtmečio antrojoje pusė je Rusija patyrė tokį pat atminties sustiprė jimą kaip ir kitos Rytų Europos š aly s. Be to, ir patys atgimimo impulsai sklido iš imperinio centro: slaptieji archyvai buvo atverti, anksčiau griežtai uždrausti Solženycino raš tai dabar buvo leidžiami kiš eninio formato knygomis, Andrejus Sacharovas sakė kalbas liaudies deputatų suvažiavime Maskvoje.

Kolektyvizacijos brutalumas, badas ir trė mimai, stalininis teroras ir gulago baisybės — visi š ie ankstesnieji sovietiniai tabu tapo vieš ū diskusijų objektu. Tačiau Sovietų imperijos žlugimas, buvusių satelitų ir sovietinių respublikų pretenzijos į "aukos statusą" paskatino visą istorinę atsakomybę už pasaulinio komunizmo nusikaltimus suversti Rusijai. Ši naš ta buvo pernelyg sunki postsovietiniam rusų elitui. Pasak Dinos Čiapajevos, rusų liberalai ir demokratai, *Vergangenheitsbewältigung* (praeties įveikimo) politikos devintajame deš imtmetyje smagračiai, ė mē į Rusijos praeitį žvelgti kaip į "juodąją skylę", siekdami ją užmirš ti, todėl "atminties veiklą" paaukojo modernistinių ir provakarietiš kų iliuzijų dė lei. Antikomunistinė sovietinė s praeties interpretacija Rusijos oficialiajame diskurse ė mē dominuoti valdant prezidentui Borisui Jelcinui⁸, kurio neoliberali politika, pasibaigusi "laukiniu kapitalizmu", daugelio rusų akyse sukompromitavo pačią demokratijos idė ją.

Jelcino antikomunizmą pradėta sieti su Rusijos (Sovietų Sąjungos) pralaimėjimu Šaltajame kare ir ekonomiškai silpnos Rusijos ideologiniu ir politiniu pasidavimu Vakarams.

Visa tai baigėsi visuomenės demoralizacija ir sumaištimi, praeitį imta vertinti ne objektyviai kritiškai, bet žvelgiant į ją su nostalgija. Nenuostabu, kad Vladimiro Putino valdymo metais komunistinės praeities depolitizacija ir "normalizacija" tapo oficialia politika. Antidemokratinio pučo pralaimėjimas 1991 m. rugpjūtį nereiškė "naujos pradžios" Rusijos istorijoje. Veikiau buvo bandoma perrašyti sovietinę istoriją, pabrėžiant imperinės praeities tęstinumą. Šiandieninė oficialioji politinė istorijos versija tinka atgijusiai steitizmo ideologijai kaip tradiciniam Rusijos tapatumo šaltiniui. Pastaraisiais metais toks požiūris į sovietinę praeitį sukūrė naują ideologinę "suverenios demokratijos" paradigmą, kuri neigia vakarietiško normatyvinio demokratijos modelio universalumą ir įteisina Rusijos "savitą kelią". Sovietinis istorinis naratyvas buvo kruopščiai perrašytas tam, kad pabrėžtų tęstinumą, "retušiuotą įskilimus ir krizės akimirkas" (pvz., iš oficialaus kalendoriaus buvo išbraukta lapkričio 7-oji, Spalio perversmo diena, ir vietoj jos švenčiamas Rusijos pirmosios Dūmos (1906) šimtmetis⁹).

Puikus pavyzdys, kaip Putinas "konstruoja" istoriją, yra perdažytas sovietinis "Didžiojo patriotinio karo" naratyvas. Neblanki 1991 m. rugpjūčio "revoliucija", o pergalė "Didžiajame Tėvynės kare" tapo simboliu Rusijos istorinės sąmonės centru ir naujosios Rusijos pamatiniu mitu. Pasak rusų sociologo Boriso Dubino, dabar, kai socializmas ir SSRS prarado savo simbolinę vertę, Sovietų Sąjungos vaidmuo, nugalint fašizmą, veikiausiai yra vienintelis neginčytinas jos indėlis į pasaulio istoriją.¹⁰ Dubinas aiškina, kad Didžiojo Tėvynės karo naratyvas Rusijos masinėje sąmonėje išsiaknijo Brežnevo laikais. Šiandien daug kas ilgisi ne tik reliatyvaus to meto saugumo ir gerovės, bet ir kolektyvinio tapatumo. Bendras likimas, jausmas, kad priklausai stabiliam dariniui "mes", kurio taip stokojama šiandien, remiasi Didžiojo Tėvynės karo konstruktu, susiformavusiu aštuntajame dešimtmetyje. Čiapajeva, radikalesnė "karo mito" kritikė, esminę jo funkcija laiko trauminę sūgūgų ir stalininio teroro atminties nuslopinimą sovietiškausi rusiškoje visuomenėje ir teigia, kad būtent šie naratyvai yra pagrindinis "susitaikymo su praeitimi" kliuvinys.

Tačiau "Didžiojo Tėvynės karo" mitas ne tik sutvirtina rusų tapatumą, jis turi nemažai ir geopolitinių implikacijų. Pirmoji iš jų susijusi su postsovietine erdve. Rusijos užsienio politikos kūrėjai, nesugebėdami atsikratyti "sovietinės naštos", laiko šią erdvę Rusijos "geopolitine nuosavybe". Maskvos politika, kaustoma senų istorinių stereotipų, iki šiol bando postsovietinėje erdvėje išlaikyti *status quo* ir reikalauja lojalumo iš postsovietinių šalių politinio elito. Kadangi "Didysis Tėvynės karas" tampa vis labiau nacionalizuotu Rusijos istorijos įvykiu, senoji stalininė "nacionalistų–kolaborantų" kliše nukreipiama į šiuolaikinius "išdavikus" — buvusias sovietines respublikas, kurios pasirinko ES ir NATO, atsukdamas nugarą Rusijai. Tai trys Baltijos šalys, o pastaruoju metu ir Ukraina. Jų politika, kuria siekiama reabilituoti antikomunistinį tautinį pagrindį ir partizaninį karą kaip išsivadavimo kovų pradaininkus, Maskvos akimis žvelgiant, yra antirusiška, o slaviškos Ukrainos atveju — net ir "mūsų bendros istorijos išdavystė".

Antroji geopolitinė "karo mito" dimensija susijusi su paneuropiniu lygmeniu. "Didžioji pergalė prieš fašizmą" garantavo Sovietų Sąjungai (Rusijai) narystę didžiųjų pasaulio galių klube, įteisino naują jos statusą Europos kontinente ir užtikrino naują įtakos sferą. Rusija, kaip Rytų Europos išvadotoja nuo

"faš istinių barbarų", tapo ne tik galinga, bet ir "europietiška" šalimi. Nuo pat pergalės prieš nacizmą ne tik ES, bet ir Sovietų Sąjunga savo geopolitinį teisėtumą mėgė kildinti, tiesa, skirtingais būdais, iš šio esminio XX a. įvykio. Šiandien Maskvos koziris konfliktuose su Lenkija, Estija, Latvija dėl nesenos istorijos yra Rusijos kaip "europinės valstybės" statusas ir simbolinis jos — "Europos iš vaduotojos" — kapitalas. Kalbu apie "europietišką" senąją, dar iki ES, geopolitinę prasmę. Rusija suvokia save kaip europinę XXI a. galią, o "pergalė prieš fašizmą" įkūnija ją apėmusią senosios europinės tvarkos, pagrįstos galios balansu, nostalgiją. Vis dar įsitikinusi, kad politika daroma Paryžiuje, Berlyne ir Londone, Maskva ignoruoja savo buvusius satelitus ir mieliau kalba apie "senąsias" Europos tautas, užuot užmezgusi dialogą su "naujosiomis". Teigdama, kad "Antrojo pasaulinio karo padariniai nekvestionuoti", Maskva siunčia priminimą, jog jos bilietas į Europos klubą buvo apmokėtas Antrajame pasauliniame kare ir įgytas Jaltaje 1945 metais. Smerkdamą "neofašizmą", "nacių kolaborantų glorifikaciją" Baltijos šalyse ir Ukrainoje, Maskva pateikia save kaip tikrąją europinių vertybių gynėją, tikresnę už pačią Europą.

Būdama pokario Europos tvarkos simbolis, "Jalta" yra ir diskusijų apie istorinę atmintį vektorius. Rytų europiečiams Jaltos sutartis reiškė naują prievartą, tapo nacionalinio pažeminimo ir Vakarų išdavystės simboliu. O Rusijai tai buvo didžiausias geopolitinis triumfas. Didžiulis Rusijos vaidmuo antihitlerinėje koalicijoje laikomas jos indėliu "į civilizacijos pergalę prieš barbarybę, gyvenimo — prieš mirtį".¹¹ Esą tai simbolizuoja Jalta. Nors politinės ribos ir įtakos sferos Europoje pasikeitė, Rusija nori išsaugoti savo kaip europinės galios statusą. Šiandien, labiau nei kada nors anksčiau, Rusijai reikia "didžiosios pergalės" ir "Europos iš laisvinimo" simbolinio kapitalo tam, kad įteisintų savo ambicijas ir užimtų svarbesnes pozicijas Europos kontinente.

Tačiau, pabrėždama savo priklausymą "senajai" Europai, Rusija neįstengia suvokti, kad Europa jau išmoko nebenaudoti savo istorijos kaip geopolitinio argumento. Pastaraisiais dešimtmečiais "senoji" Europa išplėtojė naują paminėjimo formą — "atgailos kultūrą". Rusijos oficialiajame diskurse triukšmingas didžiavimasis Didžiąja pergale vis dar nustelbia Stalino aukų apraudojimą ir trukdo kritiškai pasverti atsakomybę už nusikaltimus. Kitaip tariant, Rusija, pasak vokiečių sociologo Bernhardo Gieseno, patyrė perėjimą "iš triumfo į traumą"², bet nenori to pripažinti. Žinoma, ir kitoms Rytų Europos šalims nėra lengva susitaikyti su savo praeitimi, bet jos turi "istorinį privalumą", nes yra Maskvos aukos ir tą faktą panaudoja kaip moralinį kreditą.

Atsigavusi po "pažeminimų dešimtmečio" (turimas omenyje SSRS žlugimas), Rusija iškilo kontinento rytuose kaip nepriklausomas galios centras. Ji taiko savas elgsenos taisykles ir neabejoja, kad išlaikys savo kaip energetinės supervalstybės geopolitinę pusiausvyrą. Rusijos galios stiprėjimą Europoje rodo ir pastangos reabilituoti sovietinę praeitį kaip integralią imperinės Rusijos galios dalį. Tokia raida palaiko rusofobijos tradiciją tarp buvusių sovietinių satelitų, tapusių naujais ES nariais, kuriems Rusija pagal apibrėžimą yra Europos antipodas. Tad didėjantis istorinės atminties, susijusios su komunistine praeitimi, eskalavimas Europos plėtros sąlygomis gali būti laikomas nerimo dėl augančių Rusijos ekonominių ir politinių ambicijų bei stiprėjančios jos įtakos išraiška.

Nacijos atkūrimas — atsiribojimas nuo komunizmo

Istoriko Tony'o Judto teigimu, po karo Vakarų Europos tautos sugebėjo demokratiškai konsoliduotis ir sparčiai atkūrė savo ekonomiką iš dalies todėl,

kad atsiribojo nuo fašizmo ir nacizmo kaip svetimų reiškinijų.³ Nacistinė Vokietija buvo laikoma labiausiai atsakinga už niokojantį karą, jo aukas, įskaitant ir holokaustą. Kitos tautos buvo linkusios pamiršti savo "vietinius" fašistus ir nacių simpatikus, savanorišką ar priverstinį dalyvavimą nacių nusikaltimuose. Antifašistinis pasipriešinimas ir partizanų veiksmai tapo svarbiausi naujuose nacionaliniuose naratyvuose — pirmiausia Prancūzijoje, po to Italijoje. Po 1945 m. net ir tos šalys, kurios anksčiau buvo Hitlerio sąjungininkės, o savo teritorinius kelius siejo su agresyviais jo planais, dabar ėmė laikyti save aukomis. Kai svarbiausi kolaborantai buvo nubausti, pokario Europos tautos pasijuto apsilaisviusios nuo fašistinės praeities. Fašizmas buvo galima pateikti kaip svetimą epizodą tautos istorijoje, sukeltą išorinių jėgų — agresijos, anšliso, okupacijos. Turėjo užaugti nauja karta, kad būtų imta abejoti, pradėti ginčytis dėl skausmingos tiesos.

Pokario "selektyvi amnezija" ir traumų nuslopimas kaip Šaltojo karo geopolitikos dalis yra tikras kontrastas dabartiniam atminties proveržiui Rytų Europoje. Tačiau, žvelgiant į tai, kaip Rytų Europos tautos bandė susidoroti su savo komunistine praeitimi po 1989 m., vis dėlto galima išvengti tam tikrų paralelių su pokariu. Naujos Rytų ir Vidurio Europos demokratijos buvo kuriamos atsiribojant nuo komunistinės praeities kaip svetimo reiškinio, kurį prieš tautos valią primetė prieš iškos užsienio (sovietų) jėgos. Viena labiausiai paplitusių šio naratyvo versijų yra Milano Kunderos metafora, kad komunistinė Europa — tai "pavogti Vakarai". Ji įkvėpė Vakarų europiečius solidarizuotis su savo bičiuliais Rytų europiečiais, tapusiais Maskvos aukomis. Dichotomija tarp Europos ir Azijos, tarp civilizacijos ir barbarybės tokia šio naratyvo versija daro dar galingesnę. Komunizmas pateikiamas kaip azijietiška, barbariška jėga, kelianti grėsmę europinei civilizacijai. Tokio pobūdžio "orientalizacija" leidžia lengviau atsiriboti nuo komunizmo.

Tautos kaip aukos paradigma, būdinga Baltijos ir kai kurioms kitoms Rytų Europos šalims, pateikia jas kaip dviejų supervalstybių — hitlerinės Vokietijos ir stalininės Sovietų Sąjungos — agresyvių geopolitinių planų pasyvų objektą. Stalino režimas laikomas didžiausiu "nacių kolaborantu", o politiniai skirtumai tarp dviejų diktatūrų išnyksta. Abi didžiausios kontinento istorijoje blogybės prieš priešingoms "iš prigimties demokratiškoms" Rytų Europos tautoms, kurios iš tisu dešimtmečių buvo pavergtos ir išsilaisvino tik pasibaigus Šaltajam karui.

Aksominė revoliucijos naujoms demokratijoms suteikė pagrindą naujiems mitams, nes tautos pagaliau perėmė savo istoriją į savo pačių rankas. Šie mitai gali įkvėpti ir sutelkti tautą, tačiau jie neišvengiamai sukuria ir naujus apribojimus. "Okupantai", "kolaborantai", "stalinistai", "penktoji Kremliaus kolona" — visi jie atskiriami nuo nacionalinės aukų bendrijos. Kai kuriais atvejais toks atskyrimas turi etninį ženklą, pavyzdžiui, tai rusakalbių bendruomenės, kai kuriose buvusiose sovietinėse respublikose. Šis procesas sudaro sąlygas iškilti naujoms socialinėms ir politinėms hierarchijoms, rasti naujoms kultūrinėms hegemonijos formoms, o ankstesnis elitas išstumiamas į paraštes. Šis simbolinio kapitalo perskirstymas (ironiška postkomunistinė privatizacijos paralelė) daro poveikį iš tisuoms kartoms, religinėms bendruomenėms, etninėms, kalbinėms ir profesinėms (pavyzdžiui, valdininkams, universitetų profesūrai ir kt.) grupėms.

Atsiribojimas nuo komunizmo ir aukos pripažintos tautos statusas suteikia moralinį alibi — tai dar viena paralelė su Vakarų Europos atsiribojimu nuo fašizmo pokariu. (Pavyzdžiui, Austrijoje mitas, kad ji tapo pirmąja nacistinės Vokietijos auka, gyvavo iki Waldheimo istorijos paviešinimo devintojo

dešimtmečio viduryje.¹⁴) Pagal viktimizacijos logiką, tauta, netekusi valstybingumo, negali būti laikoma atsakinga už nusikalstamus savo veiksmus. Straipsnyje "Aukų varžybos", paskelbtame žurnale *Kritika*, Wilfriedas Gilje rašo apie Rytų Europos intelektualų pomėgį konstruoti "nacionalinius holokaustus", suteikiant savo tautoms aukos statusą: "Užė mus moralinio pranašumo poziciją, savo tautos nusikaltimai teisinami kaip savigyna. [...] Nacionaliniai stereotipai padeda sukurti atstumą tarp savos nacionalinės ir melagingos sovietinės istorijos, taip sava tauta "apvaloma" nuo visko, kas joje sovietiška."¹⁵

Oranžinė revoliucija: atminties politikos pertvarkymas

Dešimtuoju dešimtmečiu daugelio buvusių sovietinių respublikų politiniai režimai kūrė naujus tautinės istorijos naratyvus, selektyviai atrinkta sovietinį paveldą derindami su daline jų tautų, buvusių Maskvos kolonijų, viktimizacija. Šį kompromisą (Ukrainos atvejį itin kruopščiai išanalizavo Mykola Riabčukas)¹⁶ iš dalies paaiškina postsovietinių lyderių nomenklatūrinės šaknys, o iš dalies ir rūpinimasis politiniu stabilumu, socialine santalka. Oponuodami valdantiesiems režimams "nacionaliniai demokratai" ir nacionalistai kritikavo šį kompromisą kaip manipuliatyvų ir oportunistinį. Naujieji Gruzijos ir Ukrainos lyderiai, atėję į valdžią po spalvotųjų revoliucijų, postkolonijinę istorijos politiką pakeitė tautine ir antikomunistine. Nuo 2005–ųjų labiau nei kada nors anksčiau oficialioji atminties politika tapo tautos ir valstybės kūrimo instrumentu ir Ukrainos užsienio politikos pagrindu. Iš kėlus praeties temą, tokią svarbią postsovietinei visuomenei, ši politika yra kuriama atsiribojant nuo komunizmo, į ukrainų tautą žvelgiama kaip į auką.

2007 m. kovą apsilankęs Tbilisyje ir įkvėptas gruzinų pavyzdžio, prezidentas Juščėnka inicijavo Kijeve įkurti Sovietinės okupacijos muziejų. Iki to laiko Ukraina neturėjo nacionalinio muziejaus, skirto politinių represijų aukoms. Tačiau lieka neatsakytas klausimas, ar sovietinės okupacijos paradigma ir jos skatinamas radikalus atsiribojimas nuo komunizmo tinkamai reprezentuoja sovietmetį visoje Ukrainoje. Iš kiliausi ukrainų istorikai Jurijus Šapovalas ir Stanislavas Kulčytskis į tokį supaprastintą ideologinį sprendimą reagavo skeptiškai. Šapovalas priminė, kad tarp pritariančių Maskvos bolševikų valdžios emisarams buvo daug ukrainų, komunistinį režimą jie rėmė arba dėl asmeninių įsitikinimų, arba dėl oportunitizmo.¹⁷ Be to, buvo ir komunistinis Ukrainos valstybingumo projektas, kuris daugeliui ukrainų atrodė patrauklus. Pasak Šapovalo, socialinio teisingumo idėja ir alternatyvaus prokomunistinio valstybingumo kūrimas nebuvo tik primestas Maskvos.

Komunistai įvairiose dabartinės Ukrainos dalyse įsitvirtino skirtingais būdais, gana skirtinga ir su sovietų valdymu susijusi patirtis. Todėl atsiminimai apie komunistinę praeitį taip pat skiriasi ir tų skirtumų negalima paaiškinti vien "sovietine amnezija". Vakarų Ukraina iš tikrųjų buvo okupuota Raudonosios Armijos 1939 m. ir prievarta prijungta prie sovietinės Ukrainos. Tačiau net ir šalis Vakaruose represinės priemonės prieš vietinius gyventojus buvo taikomos kartu su socialine ir ekonomine modernizacija, — siekta sukurti prosovietinį Ukrainos elitą. Šalies Rytų ir Pietų gyventojai sąvoką "okupacija" sieja tik su nacių režimu, o sovietų armiją laiko "išvaduotoja". Nauji duomenys apie stalinizmo nusikaltimus ir represinį sovietinio režimo pobūdį vargu ar gali pakeisti šią atminties matricą. Dėl regioninių skirtumų sunku ir net žalinga visai Ukrainai taikyti baltišką atsiribojimo nuo komunizmo modelį, nes jis skaldo ukrainų visuomenę ir neleidžia priartėti nei prie trokšamos istorinės tiesos, nei prie teisingumo.

Atrodo, kuriant kolektyvinę atmintį, mažiau abejotinas naratyvas būtų *holodomoras* — jis galėtų tapti Ukrainos visuomenės susitaikymo ir santalkos simboliu. Tokios interpretacijos pamatai buvo padėti dar iki Oranžinės revoliucijos. 2003 m., septyniolikos metų didžiojo bado metinių proga, Ukrainos parlamentas oficialiai pasmerkė žmogaus sukeltą badą kaip nusikaltimą žmonijai, panašią deklaraciją priėmė ir Jungtinės Tautos. Juščenkos politika remiasi tuo pačiu, bet siekia toliau. 2006 m. Ukrainos parlamentas priėmė įstatymą, skelbiantį, kad *holodomoras* yra esminis naujosios nacionalinės istorijos įvykis, "ukrainų holokaustas". Holokausto minėjimas Izraelyje ir išskirtinis jo kaip didžiausio nusikaltimo žmonijos istorijoje statusas Ukrainai tapo sektinu modeliu, kaip turėtų būti vertinamas *holodomoras*. Pabrėždamas ryšį tarp šių dviejų įvykių, prezidentas Juščenka pakartotinai siūlė taikyti kriminalinę atsakomybę tiems, kurie neigia *holodomorą* ir holokaustą. Juščenka iš tikrųjų vengia "aukų varžybų" diskurso ir holokausto atminimui Ukrainoje skiria daugiau dėmesio negu jo pirmtakai. Tačiau oficialioji atminties politika holokaustą laiko išoriniu Ukrainos nacionalinės istorijos įvykiu.

Istorikai detaliam aptarinėjimui didžiojo bado priežastis, prieštaraujančią komunistų valdžios politiką Maskvoje ir regionuose, slaptas jos užmačius, galimas sąsajas tarp industrializacijos valstiečių sąskaita ir Staliną apėmusios liguistos nacionalizmo baimės, nepasitikėjimo Ukrainos elitu. Aišku, genocido koncepcija, sukurta ir išplėtotą skirtingomis aplinkybėmis ir visai kitais tikslais, retrospektyviai taikant Ukrainos atvejui, lieka erdvės ir kitokioms interpretacijoms. Pastarojo meto kontroversiškų diskusijų fone klausimas, ar galima kvalifikuoti badą kaip nusikaltimą žmonijai, net laikyti jį Ukrainos gyventojų genocidu, nėra tik istorinio fakto interpretacija, bet ir *politinis pasirinkimas*. Kaip politinis pasirinkimas, jis atspindi pirmiausia ukrainų tautos tapatumo viziją ir požiūrį į geopolitinę ateitį. Prezidento Juščenkos pasirinkimas (neabejotinai nulemtas moralinių principų ir istorinės tiesos supratimo) vis dėlto gali baigtis tuo, kad bus prarastas dar vienas šansas konsoliduoti ukrainų tautą. Sociologinės apklausos rodo, kad *holodomoro* kaip "žmogaus sukulto bado" ir "nusikaltimo žmonijai" samprata priimtina daugumai Ukrainos gyventojų, tačiau genocido sąvoka juos supriešina. Jei valstybės mechanizmas, įskaitant žiniasklaidą ir švietimą, suteiks *holodomorui* genocido prasmę, tie, kurie (kol kas) tam nepritaria, taps "antrarūšiais" ukrainais ar net "penktąja kolona". Šią pavojingą skirtį didina konfrontacija su Rusija, kurios lyderiai atsisako didįjį badą pripažinti genocidu.

Bendresniame lygmenyje atminties politika susiaurinama iki *holodomoro* kaip genocido interpretacijos ir tai baigiasi metanaratyvu, apibūdinančiu ukrainų tautą kaip auką. O nacionalistinė politinė retorika *holodomoro* sąvoką dabar dažnai vartoja daugiskaita, "genocido" prasminis laukas apėmė visą sovietmetį ir visokią, net kultūrinę ("lingvacidas"), prievartą. Šis naratyvas siekia net gilesnę istoriją — pabrėžiamas tęstinumas tarp Rusijos imperinės ir sovietinės kolonijinės politikos, Rusija paverčiama amžinu *Kitu* ir Ukrainos prieš u iš prigimties. Pati genocido koncepcija atveria kelią pavojingai istorinės diskusijos etnizacijai: liko tik vienas žingsnis iki to, kad ne tik aukos, bet ir persekiojami būtų įvardijami etninėmis kategorijomis, pvz., rusais arba žydais. Suprantama, tokia ukrainų tautos viktimizacija palieka nedaug erdvės aptarti savo pačių atsakomybę ar kaltę.

Šios tendencijos ne tik daro įtaką pagrindiniam atminties ir istorijos diskursui Ukrainoje, bet kai kuriais atžvilgiais tampa ir oficialia valstybės politika. Tai demonstruoja ir istoriko Vladimiro Viatrovyčiaus, paskirto Ukrainos saugumo tarnybos pirmininko patarėju, veikla. Nors kiek egzotiška, kad demokratinėje

valstybėje saugumo tarnyba tapo svarbiausia institucija, atsakinga už atminties politiką, tai galima paaiškinti besitęsiančia politikos krize ir komunistų vykdomu archyvų blokavimu. Pagrindinė Viatrovyčiaus ir jo kolegų intencija — atverti archyvus ir užtikrinti istorinių dokumentų prieinamumą — yra sveikintina. Tačiau jo darbo principai ir metodai verčia kelti svarbų klausimą apie istorinių tyrimų ir istorinio švietimo politinį vaidmenį. Kaip galima spręsti iš Viatrovyčiaus darbo grupės veiklos, nacionalinė istorija yra redukuojama iki nacionalinio išsivadavimo sąjūdžio, Ukrainos okupacijų ir jos gyventojų genocido, o santykių su kaimynais istorija pateikiama kaip dominavimas einant konfrontacijos ir konflikto keliu. Straipsnyje *Dzerkalo Tižnia*¹⁸ Viatrovyčius teisingai savo požiūrį teigdamas, kad naujos istorinės atminties, kuri pakeistų sovietinę, paieška turi tapti valstybine strategija. Jis tiki, kad nacionalinė istorijos rašymui trukdo vidiniai oponentai ir išorinės jėgos, prieš iškos Ukrainos valstybingumui. Atminties politika pagal jo interpretaciją redukuojama iki marginalinių ir instrumentinių aspektų, tokių kaip, pavyzdžiui, šalies "įvaizdžio kūrimas" ir informacinė pagalba užsienio politikai, net informacinio karo ginklas. Taip nuvertinamos diskusijos ir dialogas Ukrainos visuomenės viduje. Tai patvirtina Viatrovyčiaus ir jo kolegų pastarojo meto veikla, nukreipta į Ukrainos pasipriešinimo armijos (UPA) ir jos lyderio Romano Šuhevychiaus rehabilitaciją ir heroizaciją. Antrojo pasaulinio karo įvykiai Ukrainoje redukuojami iki nacionalinio išsivadavimo kovų, o visa UPA veikla pateisinama kaip tautos siekimas atgauti valstybingumą. Tad svarbus sovietinės istorijos demitologizavimo uždavinys, o ypač "Didžiojo Tėvynės karo" mitas, pakeičiamas naujais mitais. Tačiau ar tokio pobūdžio atminties politika padeda Ukrainai ugdyti europinę demokratinę kultūrą? JAV istorikas Richardas Evansas, pasižiūrėjęs Holivudo filmą apie grafą von Stauffenbergą, kuris 1944 m. kėsinosi į Hitlerio gyvybę, rašė: "Prieš šis išsėdėimt penkerius metus jis elgėsi teisingai. Tačiau neteisinga griežtą demokratijos priešą vadinti superherojumi."¹⁹

Diplomatinis karas tarp Ukrainos ir Rusijos dėl *holodomoro*, panašiai kaip konfliktas tarp Talino ir Maskvos dėl bronzinio kareivio, rodo, kad Rusija moralinį pergalės prieš fašizmą kapitalą gina kaip "paskutinę teritoriją", kaip svarbų geopolitinį objektą. Neigdamas stalininius nusikaltimus ir didžiojo bado tragediją, Maskva bando bet kokia kaina užkirsti kelią Ukrainai ir jos kaimynėms pačioms įgyti simbolinį kapitalą. O šios šalys turi savų priešasčių skelbti "atminties karus" Rusijai. Pasak Tonio Saartso, "nacionalistinė defenzyvi politika" Estijoje iškilė tada, kai buvo pasiekta narystė ES ir nebeliko priešasčių forsuoti europeizaciją, — tai suteikė erdvės dešiniųjų partijų politikai.²⁰ Ukrainoje galima įžvelgti panašias politines tendencijas, nors europeizacija čia iš esmės virtuali.

Nors Europos Sąjunga išsiplėtė rytų kryptimi, bet didėjant Rusijos galiai ir ambicijoms, Rytų Europoje vėl auga įtampa ir atsiranda naujos skirtys. Šias įtampas ir konfliktus "išduoda" simbolinė kova dėl komunistinės praeities. Tai paskatino populistinį nacionalizmą visoje Europos Sąjungoje, o jos periferijoje sustiprėjo viltys tapti šio elitinio klubo nariais. Naujųjų šalių populistai komunistinę praeitį naudoja kaip politinį ginklą kaudamiesi su oponentais, o postsovietinės jų kaimynės istoriją naudoja kaip įrankį išsiugdyti europiniam tapatumui ir kaip būdą išsilaisvinti iš Maskvos.

¹ Žr., pavyzdžiui, Eurozine dėmesio objektą "Europos istorijos. Didžiojo naratyvo link?", www.eurozine.com/comp/focalpoints/eurohistories/html

² Charles S. Maier, "Heisses und kaltes Gedachtnis. Uber die politische Halbwertszeit von Nazismus und Kommunismus", in: *Transit*, 22 (Winter 2001–2002), 153–165.

- ³ Žr. Claus Leggewie, "Equally Criminal? Totalitarian Experience and European Memory", in Eurozine, www.eurozine.com/articles/2006-06-01-leggewie-en.html
- ⁴ Atminties politikos ir Oranžinės revoliucijos trumpą apžvalgą žr. Sofia Hračiova, "Memory, Counter-memory and Politics", n Krytyka, 11/2006 (ukrainų kalba)
- ⁵ Alexander Smolar, "Poland: The Radicals in Power", in: Eurozine, www.eurozine.com/articles/2006-06-28-smolar-en.html
- ⁶ Apie "Demokratinio pasirinkimo bendruomenės" (DPB) idėją pirmą kartą prabilta bendroje Gruzijos ir Ukrainos prezidentų deklaracijoje 2005 m. rugpjūtį. Vadinamoje Boržomio deklaracija tai apibrėžė kaip demokratėjimo ir "susiskirstymo Baltijos ir Juodosios jūros regione, kuris yra Europos dalis, likvidavimo" instrumentą. DPB buvo įkurtas Kijeve 2005 m. gruodį (narė s ikūrė jos buvo Gruzija, Ukraina, Latvija, Lietuva, Estija, Rumunija, Moldova, Slovėnija ir Makedonija). Vladimir Socor, "Saakashvili-Yuschenko "Borjomi Declaration" Broadens Euro-Atlantic Integration Vision", in Eurasia Daily Monitor, 15 rugpj., 2005.
- ⁷ Nenorė čiau kvestionuoti Vergangheitsbewaltigung (praeties įveikimo politikos) svarbos postkomunistinė se š alyse. Be istorinių naratyvų sąryš io būtų sunku sukurti naują demokratišką Rytų Europą. Tačiau naivu manyti, kad tik "demokratijos prieš ai" ir buvę komunistai iš kraipo istorinę atmintį, paverčia ją politiniu instrumentu, antikomunistiniai naratyvai irgi nebūtinai yra teisingi.
- ⁸ Alexei Miller, "Was tun mit der kommunistischen Vergangenheit?" in: Transit, 22 (Winter 2001-2002), 131-144.
- ⁹ Aleksandr Semenov. Trudnij vybor istorika: Istoriceskaja pamiat, mifologija I geneologija, in Hėprikosnovennij Zapas 3/2006, 194.
- ¹⁰ Boris Dubin, "Krovavaja voina I "Velikaja Pobeda", Otecestvennije zapiski, 5/2004. www.strana-oz.ru/?numid=20&article=937; in German "Goldene Zeiten des Krieges. Erinnerung als Sehnsucht nach der Breznev-Ara, in: Osteuropa, 4-6/2005, 219-233.
- ¹¹ Sergej Lavrov [Rusijos užsienio reikalų ministras], "Uroki velokoi Pobedy", in Diplomat, 5/2005.
- ¹² Cit Claus Leggewie.
- ¹³ Tony Judt, Postwar. A History of Europe Since 1945. London, 2005.
- ¹⁴ Cornelius Lehngut, "Opfer Osterreich. Erinnerungspolitik von Waldheim bis Haider", in: Blatter für deutsche und internationale Politik, 5/2006, 609-618.
- ¹⁵ Vilfrid Ilge, "Zmagania žertv", Krytyka no 5, 2006.
- ¹⁶ Mykola Riabčuk "Kultura pamiatu zabutja", Krytyka, no 1-2, 2006.
- ¹⁷ Jurij Šapalov, "Muzej okupacii? A kto okupanti?" Denj, 19.06.2007.
- ¹⁸ Volodimir Viatrovič, "Komu inaviš o potriben "peregliad" istorii" Dzerkalo tižnia, no 12 (691), 29.03-5.04.2008.
- ¹⁹ Richard Evans, "Sein wahres Gesicht", in: Suddeutsche Zeitung Magazin, no. 4, 23.01.2009.
- ²⁰ Tonis Saarts, "The Bronze Nights", Eurozine, www.eurozine.com/articles/2008-10-10-saarts-en.html

Published 2009-06-02

Original in English

Contribution by Kultūros barai

First published in Kultūros barai 4+5/2009 (Lithuanian version); Eurozine (English version).

(c) Tatjana Žurženko/Kultūros barai

(c) Eurozine